

УДК 821.161.2-31.09:213

Світлана Олійник

ЕЛЕМЕНТИ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ У ХУДОЖНЬОМУ СВІТІ ТРИЛОГІЇ СЕРГІЯ ОКСЕНИКА «ЛІСОМ, НЕБОМ, ВОДОЮ»

У статті зосереджено увагу на функціонуванні елементів слов'янської міфології у трилогії Сергія Оксеника «Лісом, небом, водою», зокрема на реалізації схем міфологічного мислення, покладених в основу генерування поетичного світу фентезі-трилогії. Запропоновано міфопоетичний аналіз образів персонажів, а також системи мотивів, актуалізованих у фентезі-романах. Також розглянуто жанрові особливості трилогії, передовсім взаємодію жанрових матриць фентезі та постапокаліптики.

Ключові слова: міфологічне мислення, міфологічний герой, міфопоетика, анімізм, метаморфоза, фентезі, постапокаліптика.

Трилогія Сергія Оксеника (Сергія Іванюка) «Лісом, небом, водою» вирізняється з-поміж решти фентезійних творів для дітей завдяки особливому художньому світу, який автор наповнює карколомними небезпеками і населяє досить жорстокими мешканцями. Перед читачем у трьох романах («Лисий», «Леля», «Інженер») постає світ, де, як зазначено в анотації до видання, «не лишилося майже нічого доброго» однак врятувати який необхідно, адже «іншого світу немає». Рятунку цього химерного втомленого досвідом апокаліпсису світу падає на плечі підлітка та його команди обдарованих дітлахів, бо рятувати світ і належить новим людям.

У книгах порушені «недитячі» проблеми, що одразу викликає здивування з огляду на засилля творів для дітей, які зображають ідеальний світ. На цій особливості української книги для дітей наголосила Леся Воронина у інтерв'ю «Українській правді»: «Величезна помилка переконувати дитину в тому, що дорослий світ завжди приязний і добрий до неї. Коли вона зіткнеться з реальним життям, той досвід може стати для неї трагічним. Балачки про щасливе дитинство мене страшенно дратують. Хіба ми не знаємо, якою безпорадною відчуває себе дитина, коли вона повністю залежить від дорослих, які часто бувають жорстокими й несправедливими. У кожного з нас є цей досвід» [2]. Герої С. Оксеника зустрічають несправедливість, злість і ненависть, борються за власне життя зі звірами-мутантами та жорстокими дорослими, при цьому люблять життя та довколишній світ, адже їхні душі охороняє довіра до людей та дружба.

За допомогою художніх деталей, у динаміці, через поведінку та гострі діалоги С. Оксенику вдалося передати світовідчуття дитини й створити яскраві психологічні типи дітей (мудра й здатна до співчуття Марічка, говірливий і кмітливий Василько, добра та хитра Леля, допитливий Івась та решта персонажів-дітей, які небайдужі до світу і здатні чутливо реагувати на прояви несправедливості).

За жанром трилогія «Лісом, небом, водою» ідентифікована як фентезі, адже письменник витворює дивовижний світ, в основі якого перебуває особливий тип вимислу, що передбачає адетермінативне (магічне, чарівне тощо) розгортання сюжету, залучення ірраціонального досвіду та паралогічних механізмів людського мислення. Саме міфологічне мислення становить основу моделі художнього світу в романах письменника, адже у трилогії творення художньої дійсності відбувається за міфологічними схемами, а саме: оперування бінарними опозиціями (життя-смерть, чоловіче-жіноче тощо), анімізм, міфологічний символізм, просторово-часовий синкретизм, відсутність диференціювання логічного та емоційного, абстрактного й конкретного, гіпостазування, метафоричність тощо [4, 164-168]. Яскравим зразком такого типу мислення є міркування Василя-Василема, що намагається відшукати сліди Лисого та дівчат: «Звичайні люди не могли пройти болотом. Ніякі люди не могли. Навіть мисливці з їхнього села [...] Виходить, що вони не люди [...] Це видри! Видри, що обернулися людськими дітьми, щоб обдурити його, Василя, його односельців і навіть самого вічного вождя! Вони не просто так потрапили до їхнього села. Вони прийшли мститися! На них стільки полювали, їхнє м'ясо їли в селі, з їхніх шкур шили одяг і взуття, тому вони й вирішили покарати село. Так от чому він непіддатний смерті! » [7, 212]. Численні чарівні створіння, що населяють ліси, річки, підземелля тощо, за своєю суттю сприймаються як одухотворені сили природи. Наприклад, русалки – анімізована водна стихія, Лішак, що перетворюється на сову, асоційований із вітром так само, як і чарівна ступа Баби Яги чи порожні дерева, які втягують у себе душі людей, тощо. Ритуали, які здійснюють герої (свідомо Люба, баба Яга, Лішак, тобто герої-антагоністи, а несвідомо Лисий, Леся та решта дітлахів, які діють як герої-протагоністи), забезпечують зв'язок людини зі світом природи і створені за законами паралогічного мислення, що властиво для міфологічного світогляду, який письменник відтворює у фентезі-романах. Як зазначає Інна Швед, в «архаїчній слов'янській моделі світу всі семіотизовані структури універсуму, як правило, за своїми параметрами ізоморфні людині [10, 51]. Наявний зв'язок між людиною і космічною чи культурною структурою (наприклад, мати – земля, пташка, верба тощо), ґрунтований на принципах ототожнення і перетворення, забезпечує цілісність світоладу. До реалізації тотального злиття людини і світу (або пандетермінізму за К. Леві-Строссом) тяжіють твори фентезі, адже згадуваний зв'язок (астральний, дендрологічний, предметний тощо) так і залишився для сучасної людини не зрозумілим, а відтак дивовижним: породжує простір, який не можна маркувати однозначно як диво чи як реальність, а відтак генерує множинні художні світи.

Питомим середовищем для генерування фентезійного сюжету трилогії є зв'язок із фольклором: деякі мотиви фентезі пов'язані з народними казковими сюжетами (так, із повчально-розважальними казками про тварин (за класифікацією Л. Дунаєвської), зокрема образи ведмеда та собаки, та чарівними казками (образи Лішака, баби Яги, чарівної ступи та казанка, що

варить мертву воду, а також мотив подорожі-ініціації тощо). Хоча адресатом творів є дитина, а, як доводить Н. Копистянська, літературна казка для дітей «зберігає найбільш дієвий зв'язок з фольклорними мотивами і саме тому з казковим сюжетним хронотопом» [3, 88], трилогія все ж залишається у площині жанру фентезі. Основну умову функціонування фентезі у творах забезпечено – генерована чарівна реальність сприймається читачем як справжня (тобто як у творі первинної умовності), при цьому мотивування фентезійних засновків винесене поза межі тексту творів у площину ірраціональних культурних практик. М. Назаренко називає фентезі «казкою, що пізнала досвід трагедії», казкою, позбавленою детермінізму, тобто не казкою, а правдою. Причому це правда не художня, не життєподібність, а «додатковий вимір: було саме так, по-іншому й бути не могло, природа світоладу і природа людини саме такі» [5, 42].

У романах наявне чітке протиставлення світу реального (Яви), тобто освоєний простір села Лисого, та світу небуття (Нави), прикладом якого є Руїна, вовкулачий слід, ріка з русалками, ліс тощо. Між цими світами наявні шляхи сполучення (медіатори між світами за Н. Слухай [9, с. 54-65]): берег річки (Леля приходить до русалок на берег ріки, діти рухаються берегом ріки, рятуючись від порожніх дерев, і зустрічають охоронця ірреального світу – Чату, який прибрав подобу змії), ліс (у глухому лісі натрапляють на хатину баби Яги, там же вперше зустрічаються з Лішаком). Медіаторами між світами слугують також ступа (герої здійснюють польоти у ступі, особливо Марічка й Леля, тобто вони контактують зі світом потойбічного; до того ж Леля наділена надзвичайною красою (читай демонічною), тому старий вождь і гине, намагаючись одружитися з нею, так само русалки вважають Лелю за свою), тварини (кінь, на якому Лисого привозять у інше село, де він гине і відроджується; ведмідь-велет, що слухає наказів малої Марічки; пугач, на якого перетворюється Лішак, чорна курка тощо). Посередниками між світами слугують і певні дії та стани героїв. Так, Люба качається в землі і гарчить, що видає в ній приналежність до Нави; під дією чар Люби виникає морок; Марічка розмовляє з тваринами тощо.

Прихід героїв, зокрема Лелі, на берег ріки для бесіди з русалками (діти намагаються з'ясувати в них, хто ж насилає вовкулаків та інші клопоти на село) натякає на русалії, свята, що пов'язані з уявленнями про духів предків-покровителів [1, 447]. Традиція русалій властива віруванням східних і південних слов'ян і передбачає низку заборон, наприклад ходити самому в ліс чи купатися у водоймах у цей період. Так само бачимо у романі Леля ледь не стала жертвою русалчиної магії: «Вона й не могла встежити за цим перетіканням, русалки мінялися то очима, то губами, то волоссям, це був якийсь невловимий, химерний танок; вони були такі гарні, їхня краса притягувала, Леля відчула непереборний потяг взяти участь у цій грі» [7, 29]. Однак, як і личить духам предків, русалки все ж попереджають дітей про небезпеки, які на них чекають і дозволяють пройти берегом, тобто забороненим шляхом, шляхом мертвих.

Із культом предків та ідеєю реінкарнації у творах пов'язаний також образ Марічки. Так, дитина наділена здатністю розмовляти з тваринами, тобто має зооморфні риси, вміє літати у ступі («...Марічка – це просто природжений літун. Сама мала, над ступою – тільки золоте волосся» [7, 140]) і оживляти померлих (за допомогою чарівного казанка). Так, Марічка оживляє Лисого, якого нападник прохромив списом. Ці риси, а також золоте волосся (золото як символ приналежності до іншого світу та до сонця) споріднюють героїню з вилою, надприродним створінням із південнослов'янського фольклору. Вили завдяки золотим крилам здатні літати вище хмар, передбачати майбутнє, перетворювати людей на тварин тощо [1, 66].

У трилогії усі зображені діти, наділені надприродними здібностями: Лисий уміє передчувати небезпеку, Леля і Марічка – чаклувати, Петрусь – майструвати, Василько має унікальний дар слова тощо. Діти використовують свої вміння, щоб допомогти головному герою Лисому, так само, як чарівні помічники у казках. Без Марічки і Лелі Лисому не вдалося б застосувати ступу баби Яги, без Василька врятуватися з лап Лішака тощо. Однак на відміну від казки, де герой часто перебуває в пасивній позиції, доки чарівний помічник виконує завдання (скажімо, будує міст за одну ніч), Лисий не втрачає героїчного статусу (що цілком вкладається у жанрову матрицю героїчного фентезі). У цьому сенсі образ Лисого тотожний культурному героєві міфу: його діяльність орієнтована на забезпечення світоладу, збереження життя і протистояння хаосу, він виконує роль еталона соціальної поведінки (не лише діти, а й дорослі діють за вказівкою Лисого, наслідують його вчинки) та генератора суспільно значущого та індивідуального сенсу життя (екологічна проблематика, спадковості знання, етичні аспекти життєдіяльності у часи загрози та миру тощо, які Лисий обмірковує та втілює на практиці). Героїчну функцію персонажа посилено завдяки його імені, яке за своєю суттю є не власним ім'ям, а апелятивом, в основі якого перебуває зовнішня ознака (відсутність волосся на голові). В архаїчному сприйнятті ця ознака наділена як позитивним, так і негативним смислом. Так, В. Войтович вказує, що небо уявлялося лисим батьком, а місяць лисим старим дідусем, однак чаклунові, щоб позбавити сили, слід було поголити голову [1, 277]. Міфопоетична тотожність імені і форми, тобто носія імені (за В. Топоровим), викликана тим, що для міфологічної свідомості ім'я певним чином відображає структуру самого міфологічного образу чи комплексу, в який він входить, вказує на сюжет чи мотив (пророчі написи на камінці баби Яги, на камені в сусідньому селищі про призначення Лисого). З іншого ж боку називання за ознакою, до того ж підкреслено грубе називання, слугувало в архаїчному соціумі для приховування справжнього імені, адже, хто знає ім'я може впливати на його носія. У такому випадку називання Лисого Лесиком, яке здійснює Леля набуває символічного значення: за допомогою «приємного» імені здійснена хвала, що натякає на весільний обряд. Далі Лисий підтверджує ймовірність здійснення весілля: «Як виростемо – одружимося...» [6]. Та й ім'я дівчини безпосередньо вказує на язичницьку богиню Лелю – «дочку богині Лади, володарку краси, кохання та весни» [1,

274]. У романах взаємодія Лисого та Лелі становить проекцію міфологічної дихотомії чоловічого і жіночого начал, поєднання яких становить сутність творення світу, людської спільноти, та рухає перебіг подій у творах. Наприклад, знайомство Лисого і Лелі спровокувало сутичку героїв із вовкулаками, конфлікт з бабою Ягою і Лішаком, далі протистояння з жителями підземного селища тощо.

Міфопоетика романів закорінена в прадавні анімістичні уявлення, зокрема активно експлуатує ідею метаморфози. Перетворення в трилогії пов'язані передовсім зі слов'янськими міфами та казками. Так, Лішак, що виступає у творах як виразно негативний персонаж (на відміну від слов'янської міфології, де він не сприймається як негативна сила, радше нейтральна щодо людини [8, 179]) час від часу перетворюється на пугача, птаха, що в язичницьких слов'янських віруваннях вважався нечистим і наділявся демонічними рисами. Метаморфоза як перехід однієї форми матерії в іншу – прикметна ознака світу трилогії. Вдихнувши спори кам'яної порхавки можна стати каменем, за допомогою чарівного казанка, що варить воду, перетворити живе на мертве і навпаки. Гидкі бажання і злі наміри перетворюються на отруйних гадюк («Це не справжні гадюки, а бабине чаклування. Бачиш до чого доводить злостивість» [6]), натомість сміх та веселощі обертають морок на день («...Івась знову розсміявся. Темрява стала прозорою... » [7, 139]). Ці та інші перевтілення роблять космос творів повнокровним, викликаючи відчуття постійної зміни й руху, як зовнішніх (перебіг подій), так внутрішніх (емоційного напруження героїв, психологічних колізій).

Окрім контексту слов'янської міфології, варто вказати на ще один значеннєвий шар, яскраво реалізований у жанровій моделі трилогії, – постапокаліптику – жанровий різновид раціональної фантастики, в якому дія розвивається у майбутньому після глобальної катастрофи, наприклад третьої світової війни з застосуванням ядерної, хімічної, біологічної зброї, вторгнення прибульців, появи невиліковних хвороб, падіння метеорита тощо. Усі події, які відбуваються у романах, тривають після катаклізму, речовим доказом якого є Руїна – велике зруйноване місто, населене смертельно небезпечними створіннями. Руїна асоціюється з Києвом (через розміри) та Прип'яттю (через Чорнобиль) і пов'язана з пластом далеко не дитячої літератури (наприклад, із «Очамимрею» О. Ірванця завдяки топосу скаліченого Києва та образам перероджених істот): «Руїна розляглася до самого обрію – і на протилежному березі ріки також. Розсипи того, що колись було величезними спорудами, вкривали високі гори й улоговини між ними [...] Цілий світ, укритий, мов килимом, сизим порохом» [6]. У постапокаліптичних творах реалізована можливість екстраполювати вектори деяких реалій у майбутнє, а також передбачити сприйняття сучасної дійсності крізь призму прийдешніх поколінь. Постапокаліптичні твори відрізняються загальним настроєм запустіння, жаху, самотності, і цей настрій присутній у трилогії як в експліцитному (образи вовкулаків та черви), так і в імпліцитному планах (ознаки спустошення, руйнації, які зустрічають діти на

своєму шляху, наприклад порожні дерева, отруйна вода, перероджений Інженер).

Впадає у вічі зв'язок трилогії з відомою комп'ютерною рольовою грою «Фолаут» (*Fallout*, з англійської – радіоактивні опади). Сюжет гри розгортається у світі після ядерної катастрофи, внаслідок якої люди змушені жити відокремленими спільнотами у бункерах. Герою доводиться вийти назовні, у постапокаліптичний світ, у пошуках водного чіпа, бо жителі бункера потерпають від нестачі води. Подібне завдання отримує Лисий від Інженера – відшукати засіб для очищення води в річці, яка стала отруйною. Лисого, так само як і Обраного з «Фолаута», зустрічає безліч випробувань, наприклад, відсутність будь-яких орієнтирів (окрім приблизного шляху до Руїни, про який повідомив хлопцю Інженер; так само в грі Наглядач повідомляє Обраному шлях до бункера № 15), рослини та тварини-мутанти, мешканці відокремлених поселень, із якими взаємодіє Лисий та його команда дітей тощо. Однак, найстрашніше випробування, яке доводиться подолати хлопцю, – навчитися довіряти людині. У трилогії постає світ відокремлених крихітних людських спільнот, які наполегливо охороняють власну ізоляцію. Інша людина, не односелець, автоматично прирівняна до Чужого, тобто ворожого. Власне, найбільше горе, яке існує у світі після катаклізму, – недовіра і страх перед людиною. Інженер суворо наказав Лисому обходити інші поселення, не спілкуватись з людьми: «Але найстрашніше, що може з тобою статися, це зустріч з людиною. Десятою стежкою обходь людей. Не наближайся, не розмовляй, ні про що не проси. Навіть води, якщо помиратимеш від спраги. Раптом з-під землі перед тобою виникне людина й запитає, чи не голодний ти, – не відповідай, тікай чимдуж світ за очі» [6]. Зрозуміло, що за вимогами жанру фентезі Лисого неодмінно чекала зустріч з Іншим. Ця зустріч із людиною, зокрема з дівчиною Лелею, стала першою і найважливішою сходиною в ініціації героя, адже довіра до чужої людини перетворила Лисого з дитини на дорослого. Самостійно ухвалене рішення про спілкування з Чужим поступово розмивало кордони заборон, нав'язані вихованням Інженера, немов влучна сніжка, викликало лавину змін у психології підлітка. Лисий почав відкривати у собі та інших цікаві й різноманітні якості, навчився бути відповідальним, адже сміливість, необхідна для першого кроку, перетворилася на мужність рухатися у самостійно обраному напрямі. Хлопець навчився мислити критично і ставити потрібні питання, тобто навчився бути не просто частиною природи, а мудрим господарем на землі: «Я думаю про тих людей, які жили раніше. Невже вони не розуміли, що занадто багато взяли від землі й надто мало їй повертають?» [6].

Поступово перед Лисим постає нове завдання – з'ясувати, хто ж руйнує звичний світ, насилаючи лютих вовкулаків, Сліпу пожежу та черву. Так само, як і Наглядач у грі «Фолаут», старий Інженер намагається випроводити Лисого та його друзів із села на пошуки причини небезпек, але передовсім, щоб позбутися загрози власному авторитету в селі. Врешті ймовірний прихід вовкулаків ставить селян перед вибором, чи прогнати дітей чи спробувати

відбитися: «Ми вас прихистили, нагодували й обігріли, бо ви сироти. Якщо у вас є ще хоч крапля совісті, то віддячте нам. Розверніться й ідіть звідси» [7, 255]; Вони діти! Вони розумні. Мудрі. Сміливі. Але вони діти [...] зиму в лісі не переживуть [...] всі йдіть, хто зі страху ладен дітей повбивати» [7, 256]. Тема незвичайних дітей (обраних, дітей-індиго, нової раси людей тощо) виразно звучить у творах («...ви вже інші, що ви – те саме нове покоління, яке здатне врятувати людство...» [6]) і виразно натякає на міф про всесвітнє оновлення.

Отже, у трилогії «Лісом, небом, водою» зустрічаємо зразок жанрового синтезу фентезі та постапокаліптики, в основі якого перебуває думка Мірча Еліаде: «Знати міф означає наблизитися до таємниці походження всіх речей. Іншими словами, людина дізнається не лише про те, яким чином усе виникло, а й про те, яким чином виявити це і відтворити, коли все зникне» [11, 41]. У творах актуалізовані фольклорні мотиви, зокрема чарівних казок та казок про тварин, а також діють казкові персонажі (баба Яга, Лішак; використані казкові помічники – літаюча ступа, самоносний рогач, мітла та казанок) та створіння нижчої слов'янської демонології (русалки, вовкулаки). Часопростір у романах розколений на два світи – освоєний простір людського поселення та магічний ворожий світ, причому діти здатні долати межу між цими світами, вони позначені «інакшістю» (надприродні вміння Лисого, Лелі, Марічки та решти дітей). Образ Лисого асоційований із образом культурного героя, адже неординарні вчинки і незвичайні знання героя стимулюють діяльність спільноти, що перебуває на межі катастрофи. Так, люди вже зазнали кінця світу (постапокаліптичний шар трилогії, який оповідає новий міф про земний катаклізм) і тепер живуть у передчутті наступного – вказівка на «давнію і дуже поширену ідею про прогресивну "деградацію" Космосу, яка потребує його періодичного руйнування і відновлення» [11, 83]. Анімістичні уявлення слов'ян, реалізовані у трилогії, забезпечують повнокровність художнього простору творів (відчуття руху в романах, живої реальності, в яку вписана людина) та слугують джерелом фентезійного образотворення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. – Вид. 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.
2. Воронина Л. Леся Воронина: Агресивні рагулі перемогли закомплексованих інтелігентів: розмова з Лесею Ворониною [Електронний ресурс] / записали Ірина Славінська, Галина Титиш // Українська правда. – 2013. – 10 липня. — Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2013/07/10/133146/>. – Назва з екрана.
3. Копистянська Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства : монографія / Нонна Копистянська. – Львів: ПАІС, 2005. – 368 с.
4. Мелетинский Е. Поэтика мифа : [монография] / АН СССР. Ин-т мировой лит-ры им. М.А. Горького. – М.: Наука, 1976. – 408 с. – (Исследования по ф-ру и мифологии Востока).

5. Назаренко М. Реальность чуда (о книгах Марины и Сергея Дяченко) / Михаил Назаренко. – К. : Мой компьютер, 2005. – 256 с.
6. Оксенник Сергій. Лісом, небом, водою. Книга 1: Лисий: Пригодницько-фантастичний роман / Сергій Оксенник. – К.: «Коник», 2004. – 202 с.
7. Оксенник Сергій. Лісом, небом, водою. Книга 2: Леся: Пригодницько-фантастичний роман / Сергій Оксенник. – К.: «Коник», 2007. – 280 с.
8. Релігієзнавчий словник / За ред. Професорів А.Колодного і Б.Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
9. Слухай Н. Світ сакрального слова Тараса Шевченка: монографія / Н.Слухай. – К.: Агрармедіагруп, 2011. – 227 с.
10. Швед І. Коди й архаїчна міфопоетична модель світу слов'ян [Текст] / Інна Швед // Міфологія і фольклор. – 2008. – № 1. – С. 47-53.
11. Элиаде М. Аспекты мифа / Мирча Элиаде [пер. с франц.]. – М.: Академический Проект, 2001. – 240 с. – 2-е изд., испр. и доп. – («Концепции»).

В статье сосредоточено внимание на функционировании элементов славянской мифологии в трилогии Сергея Оксенника «Лесом, небом, водой», в частности на реализации схем мифологического мышления, положенных в основу генерирования поэтического мира фэнтези-трилогии. Предложено мифопоетичний анализ образов персонажей, а также системы мотивов, актуализированных в фэнтези-романах. Также рассмотрены жанровые особенности трилогии, а именно взаимодействие жанровых матриц фэнтези и постапокалиптики .

Ключевые слова: мифологическое мышление, мифологический герой, мифопоэтика, анимизм, метаморфоза, фэнтези, постапокалиптика .

The article focuses on the elements of Slavic mythology, which are in the trilogy of Sergii Oksenyk «Forest, air, water», particularly in the implementation of mythological thinking schemes underlying the poetic of fantasy world of the trilogy. A mithopoetic analysis of images of characters and motifs system actualized in fantasy novels. Also the genre features of trilogy are analyzed that is interaction between genre matrices of fantasy and post-apocalyptic fiction.

Key words: mythological thinking, mythological hero, mythopoesis, animism, metamorphosis, fantasy, post-apocalyptic fiction.